(پارتی ڕەفاه) لە تورکیا

(١٩٨٣-١٩٩٧)

توێژینەوەیەکی مێژوویی سیاسییە

د. ئەحمەد حەمەدئەمین

پێشەکی

هاتنە پێشەوەی قۆناغێکی نوێ لە رژێمی سیاسی تورکیا دوای سالانی جەنگی دووەمی جیهانی، ولاتی لە سیستەمی تاحزبییەوە گواستەوە بۆ سیستەمی فرە حزبی، بەمەش سەرەتاکانی گەڕانەوە بۆ پرەنسیپەکانی ئاینی ئیسلامو ئازادییە کۆمەلایەتییەکانی بە دوای خۆیدا هێنا کە لەگەڵ دامەزراندنی تورکیای نوێ لەسەر دەستی(مستەفا کەمال) هاتبووە قەدەغە کردن. ئەوە لە لایەک، لە لایەکی دیکەشەوە کاتێکیش بەشێك لە پارتەکان بۆ زیاد کردنی هەواداران‌و ڕێژەی دەنگەکان لە هەڵبژاردنەکان دەستیان بۆ سۆزی ئاینی برد، ئیتر لێرەوە لە شانۆی سیاسی تورکیا پارتی هاوسۆزی ئیسلامی بینرا تا ئەوەی لە کۆتایی شەستەکان‌و سەرەتاکانی حەفتاکان پارتی تایبەتی ئیسلامی لە ژێر ناوی تردا دامەزران، بەلام دەوتریّ بە دامەزراندنی پارتی(ڕەفاه) لە سالّی ١٩٨٣ بزووتنەوەی ئیسلامی لە تورکیا پیّ ناوەتەوە قۆناغێکی ترەوە. لێرەشدا بۆ تیشك خستنە سەر ڕۆڵی پارتی(ڕەفاه) لە شانۆی سیاسی تورکیاو سەرکەوتنی لە هەڵبژاردنەکان تا ئەوەی لە سالّی ١٩٩٦ حکومەت دەگرێتە دەست لە دووتوّی ئەم توێژینەوە لە دوو تەوەردا باس لە ڕۆڵی ئەو پارتە دەکەین.

تەوەری یەکەم: تایبەتە بە باسکردنی پارت‌و ڕێکخراوە سیاسییە ئیسلامییەکان لە تورکیا کە بەر لە پارتی(ڕەفاه) کارو چالاکییان هەبوو وەکو(پارتی رژێمی نیشتمانی)و(پارتی سلامەی نیشتمانی).

لە تەوەری دووەم، باس لە دامەزراندنی(پارتی ڕەفاه)و سەرکەوتنەکانی ئەم پارتە دەکرێت لە هەڵبژاردنەکانی تورکیا، کە لە بەشێك لە سەرچاوەکان ئەم پەرەسەندنەی(ڕەفاه) بە بازێکی خێرا دەدرێتە قەڵەم.

لە ئەنجامدا باس لە گرنگترین ئەم خالانە دەکەین کە لە دووتوّی ئەم توێژینەوەیە پێی گەیشتووین.

دیارە بۆ ئەم توێژینەوەیە پشت بە کۆمەڵێك سەرچاوە بەستراوە لە وانە:(د. محمد عثمان عبدالله، الاسلاميون والسلطة في تركيا: التجربة الاربكانية نموذجاً)،(د. ادريس بووانو، الاسلاميون الجدد في تركيا، البدايات والمكونات، التحولات والمعادلات)، کە دوو توێژینەوەی ئەکادیمی گرنگن لە لایەن(مركز الكاشف للمتابعة والدراسات الاستراتيجية) ئەنجامدراوەو، بۆ ئەم توێژینەوەی ئێمە جێگای بایەخ بوون. هەروەها هەر دوو سەرچاوەی(د. ابراهيم خليل احمد و د. خليل علي مراد، ايران و تركيا دراسة في التاريخ الحديث والمعاصر)و،(محەمەد نورەدین، تورکیا لە سەردەمی گۆڕاندا) بایەخی خۆیان بۆ ئەم توێژینەوە هەبووە، لەگەڵ کۆمەڵێك سەرچاوەی تر کە لە ریزبەندی سەرچاوەکان ئاماژەیان بۆ کراوە.

لە ڕاستیدا، ئەم توێژینەوەیە بیّ خەوش نییە بۆیە دەخوازین لە کەم‌وکورتییەکان ئاگادار بکرێنەوە بۆ ئەوەی خزمەتی زانستی زیاتر بکات. خوای گەورە پشت‌و پەنای هەموو لایەکمان بێت.

تەوەری یەکەم: زەمینەی دامەزراندنی پارتو ڕێکخراوە سیاسییە ئیسلامییەکان لە تورکیا، بەر لە پارتی ڕەفاه

لەگەڵ سەرەتاکانی دامەزراندنی تورکیای نوێ(مستەفا کەمال)[١]، ڕێگا نەما نەیگرێتەبەر لە پێناو بەرکەنارکردنی ئاینی ئیسلام لەسەر شانۆی ژیان لەم وڵاتەدا، بەمەبەستی ئەوەی نەوەیەکی نوێ دورست بکات کە بە ڕووخسارو ناوەرۆکییەوە ڕۆژئاوایی بێتو، هیچ جۆرە پەیوەندییەکی بە ڕابردووی خۆیەوە نەبێت. بەمەش توانی لە ماوەی دەسەڵاتیدا بانگەواز کاران لە ناو ببات و، بە شێوەیەکی کاتی کارو چالاکی ئیسلامی سست بکات[٢].

بە تێپەربوونی تورکیا بە ساڵانی جەنگی دووەمی جیهانی(١٩٣٩-١٩٤٥)و، هاتنە پێشەوەی ئەم بارودۆخەی دوای ساڵانی جەنگ، قۆناغێکی نوێی بە دوای خۆیدا هێنا، کە ژیانی سیاسی تورکیای لە قۆناغی تاك حزبییەوە گواستەوە بۆ قۆناغی فرە حزبی، لەم چوارچێوەیەشدا ژمارەیەك پارت هاتنە دامەزراندن. لێرەشدا ئەو پارتانە هەڵوێستیان دەربارەی ئاینی ئیسلام دابەش ببوون بەسەر دوو گروپدا: گروپی یەکەمیان ئەو حزبە لاوەکییانە بوون کە کەم تا زۆر دیدوو تێروانینی ئیسلامگەرییان هەبووو، جەختیان لە سەر ڕیشەیی تورکیا دەکرد لە جیهانی ئیسلامدا، لەگەڵ خوێندنی ئاینیو، پێداچوونەوە بە عیلمانییەتو خاوکردنەوەی کۆتو زنجیر لەسەر نواندنە ئاینییەکان[٣]. گروپەکەی دیکەشیان ئەو حزبە سیاسیانە بوون کە پەیڕەویان لە کەمالیزم دەکرد، بەڵام لەبەر چەندین هۆی جیا جیا لە بەرانبەر مەسەلەی ئاینی لە تورکیا نەرمییەکی زۆریان نواند[٤].

(پارتی دیموکرات)[٥]، کە یەکێك بوو لەم حزبانەی لە دوای هاتنە پێشەوەی ئەم بارودۆخە هاتبووە دامەزراندن و، سەرسەخترین ململانێکەری (پارتی گەلی کۆماری)[٦] بوو، خۆی بە داکۆکی کاری ئیسلامو

---

(١) مستەفا کەمال، لە ساڵی(١٨٨١) لە سالۆنیك لە دایك بووە، ساڵی(١٩٠٥) کۆلێژی جەنگی لە ئەستەنبوول تەواو کردووە، بەشداری کردووە لە جەنگی یەکەمی جیهانی و فەرماندەی فیرقەی(١٩) سوپا بووە لە دەردەنیل. لە ماوەی نێوان ساڵانی(١٩١٩-١٩٢٢) سەرکردایەتی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی تورکیو جەنگی ڕزگاری کردووە. ناوبراو لە(١٩٢٣- ١٩٣٨) وەك یەکەم سەرۆك کۆمار ڕۆڵی کارای بینیوە لە دامەزراندنی تورکیای نوێدا. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە:

Dr.Tükkaya ATAÖV. THE PRINCIPLES OF KEMALISM. (www.historteache.net/Gobalsudies / reading/Ataturk-biography.pdf.

(٢) ئیبراهیم خەلیل ئەلعەلاف، نەتەوایەتی لە جیاتی خەلافەت عەلمانییەت لە ڕووبەڕووبوونەوەی ئاییندا، وەرگێڕانی: کوردۆ کۆیی، گۆڤاری دۆسیێ تورکیا، ژمارە(٦)، سلێمانی، ئابی ٢٠٠٧، ل ٩٢-٩٤.

(٣) ئەمانە بریتی بوون لە چەند پارتو ڕێکخراوێکی سیاسی ئاینی کە بریتی بوون لە: (پارتی ڕاپەرینی نەتەوەیی)، (پارتی پارێزگاری تورك)و،(پارتی میللەت)..هتد. بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ چالاکی ئەمانە بڕوانە: فەرۆز ئەحمەدو چەند نوسەرێکی تر، تورکیای نەبەرد لەپێناوی مانەوەدا، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل٣٤٩-٣٥١.

(٤) د. نەوال عەبدولجەبار سوڵتان، ئایندەی ڕووبەڕووبونەوەی عیلمانیەتو ئیسلام لە تورکیا، گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی، ژمارە(٥٢)، سلێمانی، ئابی ٢٠٠٧، ل٨٩.

(٥) پارتی دیموکرات، لە ٧ی کانوونی دووەمی ١٩٤٦ لە لایەن دەستەبژێرێکی بۆرژواز دامەزرا کە لە پارتی گەلی کۆماری جیابوونەوە،(جەلال بایار)، (عەدنان مەندەریس)و،(ڕەفیق کوالتان) لە دامەزرێنەرانی ئەو پارتە بوون. ئەم پارتە لە ساڵی(١٩٥٠) تا کودەتای ٢٧ی مایسی ١٩٦٠ لە تورکیا جڵەوی دەسەڵاتی گرتۆتە دەست. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: د. ابراهیم خلیل احمد و د. خلیل علي مراد، ایران و ترکیا دراسة في التاریخ الحدیث والمعاصر، دار الکتب للطبعة والنشر، الموصل، ١٩٩٢، ص ٢٦٦.

(٦) پارتی گەلی کۆماری(جەهەپە)(CHP) کۆنترین ڕێکخراوی سیاسییە لە تورکیا کە لە ساڵی(١٩٢٣) لەسەر دەستی(مستەفا کەمال ئەتاتورك) هاتۆتە دامەزراندن، بەمەش تا ساڵی(١٩٤٦) تاکە پارتی سەر گۆڕەپانی سیاسی تورکیا بووە. لە دوای هاتنی قۆناغی فرە حزبی سیاسی ڕۆڵی خۆی هەبووە، تا ئەوەی بە هۆی کودەتا سەربازییەکەی(١٩٨٠) ڕێگەی قەدەغەکردنی کاری سیاسیو ناوەکە کراوە، بەڵام دووبارە هاتۆتەوە سەر شانۆی

پرەنسیپەکانی دەدایە قەڵەم، ئەمەش وای کرد کە بەشێکی زۆر لە خەڵك لە دەوری خۆیدا کۆبکاتەوە. کاتێکیش لە هەڵبژاردنەکانی ساڵی(١٩٥٠) سەرکەوتنی بە دەست هێنا و جڵەوی دەسەڵاتی گرتە دەست، هەندێ هەنگاوی لەم شێوە بابەتەی نا[١]، بەڵام ئەوە بەردەوام نەبوو، ئەگەر بزانیین دەسەڵاتی فەرمانڕەوایی(پارتی دیموکرات) لە ڕێگای کودەتای مایسی(١٩٦٠) کۆتایی هات[٢].

شیاوی باسە، گەشەسەندی پرەنسیپە ئیسلامییەکان و زیادبوونی کۆچ لە لادێ کانەوە بۆ شار، هەڵگرانی بیری سیاسی ئیسلامی هێنایە سەر ئەوەی مشۆری خۆیان بخۆن. بۆ ئەم مەبەستەش(نەجمەددین ئەربەکان)[٣]، هەڵسا بە ڕاپرسی و ئالوگۆڕی بیروڕا لەگەڵ کەسانی دیکە، کە ئەنجام هەموویان کۆك بوون لەسەر دامەزراندنی پارتێکی ئیسلامی بۆ ئەوەی ببێتە مینبەری گەیاندنی بیروڕاکانیان بە دانیشتوانی تورکیا. لێرەشدا ئەگەرچی ژیانی سیاسی و ئازادی بیروڕا لە تورکیا پروپاگەندەی بۆ دەکرا، بەڵام ڕێگە بە دروست کردنی پارت و ڕێکخراوێك لەسەر بنچینەی ئایینی ئیسلام نەدەدرا[٤]. ئیتر ئەم ڕێگرییە(ئەربەکان) و هاوڕێکانی ناچار کرد ناوی پارتەکەیان بنێن(پارتی ڕژێمی نیشتمانی).

(پارتی ڕژێمی نیشتمانی)، لە ٢٦ کانوونی دووەمی ١٩٧٠ بە سەرۆکایەتی(نەجمەددین ئەربەکان) هاتە دامەزراندن و، لە کۆنگرەی یەکەمیدا داکۆکی کرد لە تێڕوانینی دینی و، موقەدەساتی ویژەیی، هەروەها ڕایگەیاند کە ئیسلام بنچینە و چاوگی ژیانی سیستەم و هەموو زانست و نەزاکەتێکە و مەرجێکیشە نەك هەر بۆ ڕزگارکردنی تورکیا بەڵکو بۆ هەموو جیهان. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەشەوە ڕوونی کردەوە کە تاکە نوێنەری ئیسلامە، بۆیە بە پێویستی دەزانی کە پارتەکانی دیکە لە ئیسلام نزیك بکەنەوە نەك پروپاگەندی ئیسلامییەتی بکەن. ئەم پارتە بۆ یەکەمین جار لە مێژووی تورکیا چەند خۆپێشاندانێکی یاسای ئەنجامدا کە تیایدا بانگەشەی بۆ پەیڕەوکردنی ئیسلام کرا، لە کاتێکدا شەقامەکانی تورکیا دروشمی دینیان تیایدا بەرز نەکرایەوە. ئیتر ڕێك نەکەوتنی ئەم هەنگاوانە لەگەڵ چەمکی باوی عیلمانییەت، بووە هۆکاری ئەوەی داواکاری گشتی تورك لە ٢٥ی مارتی ١٩٧١ دوای شانزە مانگ لە تەمەن بە داوایەکی یاسای هەڵوەشانەوەی ئەم پارتەی ڕابگەیەنێت بە بیانووی ئەوەی ئەم پارتە لە کۆنگرەی خۆیدا ڕێداوە باسی ئیسلام و شەریعەت بکرێت، ئەوەش شتێکە لەگەڵ یاسای ڕێکخستنی حزبایەتی و دەستووردا ناگونجێت[٥].

سیاسی و، لە ساڵی(٢٠٠٧) تەوە بۆتە سەرەکیترین پارتی ئۆپۆزسیۆن لە تورکیا. سپێنسەر پز بویەرو براین کاتولیس، هاوپەیمانێتییە فەرامۆشکراوەکە" نوێکردنەوەی پێوەندییەکانی ئەمریکا- تورکیا بۆ دەمەوەهاتنی تەحەدییاتەکانی سەدەی بیست و یەکەم"، وەرگێڕانی: ئاسۆ کەریم، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی(دهۆك)، ٢٠٠٩، ل٢٢.

(١) د. نەوال عەبدولجەبار سوڵتان، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٩.

(٢) باران کایا، کودەتا سەربازییەکان ٥٠ ساڵ تورکیایان بەرەو دواوە برد، گۆڤاری دۆسێی تورکیا، ژمارە(٢) سلێمانی، ئەیلولی ٢٠٠٥، ل١١٨.

(٣) نەجمەددین ئەربەکان، لە ساڵی(١٩٢٦) لە شاری سینوب لە دایك بووە، ساڵی(١٩٤٨) بڕوانامەی ئەندازیاری لە زانکۆی ئەستەنبوول بە دەست هێناوە، لە ساڵی(١٩٥٣) لە هەمان بوار لە ئەڵمانیا دوکتۆرای وەرگرتووە. تێکەڵ بە کاری سیاسی بووە ڕۆڵی کارای لە سەرکردایەتی ئیسلامی سیاسی لە تورکیا تا ساڵی(١٩٩٧)بینیوە. د. احمد الموصللي، موسوعة الحركات الاسلامية في الوطن العربي وايران وتركيا، الطبعة الاولى، بيروت، ٢٠٠٤، ص١٠٥. ئەربەکان ٢٧ی شوباتی ٢٠١١ کۆچی دوایی کردووە(توێژەر).

(٤) ياسر احمد حسن، تركيا البحث عن المستقبل، الطبعة الاولى، الدار المصرية اللبنانية، ٢٠٠٦، ص٧٧؛ مصطفى محمد الطحان، حزب العدالة و التنمية في تركيا رؤية في الداخل، ص٢(حصل على انترنيت www.google.com).

(٥) د. ادريس بووانو، الاسلاميون الجدد فى تركيا، البدايات والمكونات، التحولات والمعادلات، مركز الكاشف للمتابعة و الدراسات الاستراتيجية، القسم الثالث، كانون الاول، ٢٠١٠، ص ٣٩-٤٠.

قۆناغی دوای ئەوە تا دەهات ئەوە بیرۆکەیە زیاتر ڕەگی دادەکوتا کە (نەجمەددین ئەربەکان) دەتوانی سەرکردایەتی جولانەوە ئیسلامییەکان بکات لە تورکیا. بەمەش لەم سۆنگەیەوە بە هاوڕێیەتی لەگەڵ گروپەکەی لە ١١ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٣ (پارتی سەلامەی نیشتمانی)یان دامەزراند[١].

(ئەربەکان)و هاوڕێکانی لەوە گەیشتبوون کە ئەمە هەلێکی کاتییە، دوور نییە تووشی هەمان چارەنووسی پێشوو بێنەوە، بۆیە هەر زوو کەوتنە خۆیان‌و بە چالاکتر لە قۆناغی پێشوو کەوتنە کارکردن، بەمەش لە ماوەیەکی کەمدا ئەم پارتە توانی سەنگی خۆی لە ناو تورکیا دەربخات، بەوە لە ڕۆژی دامەزراندنییەوە تاوەکو مایسی ١٩٧٣ توانی(٣٤) مەڵبەندو(٣٠٠) لق لە گشت ناوچەکانی تورکیادا بکاتەوە، ڕۆژنامەیەك بە ناوی (ملی گازیت) لە ١٢ی کانوونی دووەمی ١٩٧٣ دەربکات. کۆنگرەی خۆی لە ٢١ی تەمموزی ١٩٧٣ ببەستێت‌و، لە ١٤ی تشرینی دووەمی ١٩٧٣ بەشداری هەڵبژاردن بکات‌و لە(١١.٨٪) دەنگەکان‌و(٤٨) کورسی ئەنجوومەنی نیشتمانی بە دەست بێنێت[٢]، ئەنجام (نەجمەددین ئەربەکان) بەشداری کرد لە حکومەتێکی هاوبەشدا لەگەڵ(بوڵند ئەجەوید)[٣]. (پارتی سەلامەی نیشتمانی)، لە کاتی فەرمانڕەوایەتیدا ژمارەیەك دەستکەوتی بە دەست هێنا وەك: کردنەوە ژمارەیەکی زۆر لە پەیمانگاو خوێندنگای قورئان لەبەر کردن‌و پێگەیاندنی مامۆستایان، فەرز کردنی پەروەردەی ئیسلامی لە پرۆگرامی خوێندن‌و، دەرکردنی بڕیاری لێبوردنی سیاسی، بە تایبەت بۆ بەندکراوە ئیسلامییەکان...هتد[٤].

هەموو ئەمانەی ئاماژەیان بۆ کرا، ترس‌و دڵە ڕاوکێ لای عەلمانییەکان دروست کردو، دواجار لە ٥ی حوزەیرانی ١٩٧٧ هەڵبژاردنی نوێ ئەنجامدراو،(پارتی سەلامەی نیشتمانی) بە هۆی پلانی چەپەکان شکستی هێناو کورسییەکانی پەرلەمانی کەم بوویەوە بۆ(٢٤) کورسی، بەڵام لەگەڵ هەموو ئەم کێشەو گیروگرفتانە ئەم پارتە ڕووبەڕووی بوویەوە، کە بە هەموو لایەنەکانی دیکە هەوڵی دوورخستنەوەیاندا، کەچی(پارتی عەدالەت)[٥]و (پارتی گەل) نەیان توانی زۆرینەی پەرلەمان مسۆگەر بکەن، بۆیە بە ناچاری دوای سێ مانگ لە قەیرانی وەزاری لە ٢١ی

---

(١) د. ابراهيم خليل العلاف، نحن و تركيا دراسات و البحوث، الطبعة الاولى، مركز الدراسات الاقليمية، جامعة الموصل، ٢٠٠٨، ص ٣٨٤؛ فەرۆز ئەحمەدو چەند نوسەرێکی تر، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٢٤.

(٢) د. احمد الموصللی، المصدر السابق، ص ٢٧١-٢٧٢؛ ياسر احمد حسن، المصدر السابق، ص ٧٨.

(٣) مستەفا بولند ئەجەوید، لە ٢٥ی مارتی ١٩٢٥ لە ئەستەنبوول لە دایك بووە، ساڵی(١٩٤٤) کۆلێژی ئەدەبیات زانکۆی ئەستەنبوول تەواو کردووە. لە ماوەی نێوان ساڵانی(١٩٤٦-١٩٥٠) لە چاپخانەی بالوێزخانەی تورکیا لە لەندەن کاری کردووە، لە(١٩٥٠) لە ڕۆژنامەی(ئۆلوس) زمانحاڵی پارتی گەلی کۆماری وەکو نووسەر کاری کردووە. ساڵی(١٩٥٧) زەمالەی خوێندنی لە زانکۆی هارڤەرد وەرگرتووە، دوای گەڕانەوەشی ڕۆڵی کارای بینیوە لە سەر شانۆی سیاسی تورکیا بە تایبەتی حەفتاکان‌و نەوەدەکانی سەدەی بیستەم. ناوبراو لە تشرینی دووەمی(٢٠٠٦) کۆچی دوایی کردووە. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە:
Notes of Turkish political Thought. Michelangelo Guide 2006. www.fatih.edu.tr/mguid/PUB23/5.

(٤) د. محمد عثمان عبدالله، الاسلاميون والسلطة في تركيا: التجربة الاربكانية نموذجاً، مركز الكاشف للمتابعة و الدراسات الاستراتيجية، القسم الثاني، كانون الاول، ٢٠١٠، ص ١٠ و مابعدها.

(٥) پارتی عەدالەت(داد)، لە ساڵی(١٩٦١) دامەزراوەو لەلایەن(سلێمان دیمیریل)، سەرکردایەتی کراوە، لە ساڵی(١٩٦٥) تا(١٩٧١) بە زۆرینەی دەنگ دەسەڵاتی تورکیا بە تەنیا گرتۆتە دەست‌و دواتریش لە کاری سیاسی بەردەوام بووە تا کودەتای ساڵی(١٩٨٠). دیارترین پارت‌و ڕێکخراوە سیاسییەکانی تورکیا، وەرگێڕانی: هێمن جەمال عەساف، ڕۆژنامەی بزاو، ژمارە(٣٧)، هەولێر، ٢ی ئاداری ٢٠٠١، ل ٥.

تەمموزی ١٩٧٧ (پارتی سەلامەتی نیشتمانی) لەگەڵ (پارتی عەدالەت)و(پارتی بزووتنەوەی نەتەوەیی) [١] چووە ناو حکومەتێکی دیکەی هاوبەشەوە کە تاوەکو ٥ی کانوونی دووەمی١٩٧٨ بەردەوام بوو[٢].

لە ڕاستیدا، ئەم هەنگاوە نەبوو هۆکاری ئەوەی دوژمنە ناوخۆییەکانی (پارتی سەلامەی نیشتمانی) لە هەنگاوەکانیان بوەستن، لەگەڵ ئەوەش ئەمریکاش لەبەر مەترسییەکانی لە ناوچەکە هەوڵەکانی خستبووەگەڕ بۆ وەرگرتنەوەی دەسەلات لە لایەن (پارتی گەل)ەوە. بەمەش لە دوای ئەم بارودۆخەو هاتنە پێشەوە هەندێ باری ناوخۆی تورکیا، تا دەهات کارو چالاکییەکانی(پارتی سەلامەتی نیشتمانی) دەخرایە ژێر چاودێرییەوە، بەڵام نەبووە هۆکاری ساردبوونەوەی سەرکردەکانی[٣].

خراپی باری ناوخۆی تورکیا لە سەرەتای هەشتاکانی سەدەی بیستو کەڵەکەبوونی کۆمەڵێك هۆکاری ناوخۆییو دەرەکی، دواجار لە ١٢ی ئەیلولی ١٩٨٠ کودەتایەکی تری سەربازی بە دوای خۆیدا هێنا[٤]. ئەنجامدەرانی ئەم کودەتایە یەکێك لە کارەکانیان دژایەتی بوو بۆ بوژانەوەی ئیسلام، چونکە بە دژی پرەنسیپەکانی(ئەتاتورك)یان دەزانی. لەم پێناوەشدا چەندین لێژنەی سەربازیان پێك هێنا بۆ دادگایی کردنی ئیسلامییەکان، لەم چواچێوەشدا لە ٢٤ی نیسانی ١٩٨٣ (ئەربەکان)و (٣٣) کەس لە هاوڕێکانی لە (پارتی سەلامەی نیشتمانی) دادگای کرانو بە کۆمەڵێك تاوان، بڕیاری هەڵوەشانەوەی پارتەکەیان دراو خۆشیان خرانە زیندانەوەو، قەدەغەکران کاری سیاسی ئەنجام بدەن[٥].

---

(١) پارتی بزووتنەوەی نەتەوەیی، ڕەگو ڕیشەی ئەم پارتە دەگەڕێتە بۆ(پارتی ئوممە) کە لە ساڵی(١٩٤٨) هاتبووە دامەزراندن، دواتر لە ساڵی(١٩٥٤) بوو بە (پارتی نیشتمانی جوتیاری)، بەردەوام بوو تا ئەوە لە شوباتی(١٩٦٩) بوو بە(پارتی بزووتنەوەی نەتەوەیی)، بەم شێوەیە ڕۆڵی هەبوو لەسەر گۆڕپانی سیاسی تورکیا. د. ابراهیم خلیل احمد واخرون، ترکیا المعاصرة، مرکز الدراسات الترکیة، جامعة الموصل، ١٩٨٧، ص١٧٣

(٢) محەمەد نورەدین، تورکیا لەسەردەمی گۆڕاندا، وەرگێڕانی: ئازاد بەرزنجی، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، سلێمانی،١٩٩٧، ل١١٠؛ فیروز احمد، صنع ترکیا الحدیثة، ترجمة: د. سلمان داود الواسطي و د. حمدي حمید الدوري، المطبعة العربیة، بغداد، ٢٠٠٠، ص٣٨٢.

(٣) د. ابراهیم خلیل احمد واخرون، ترکیا المعاصرة، ص١٧٥.

(٤) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: د. جرجیس حسن، ترکیا في الاستراتیجیة الامیرکیة بعد سقوط الشاه، الطبعة الاولی، دون مکان طبع، ١٩٩٠، ص ٤٧– ٥٨.

(٥) باران کایا، سەرچاوەی پێشوو، ل١٢٢؛ حەمید بۆزئەرسلان، مێژووی تورکیای هاوچەرخ، وەرگێڕانی: نەجاتی عەبدوڵڵا، چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٩، ١١٦ل.

تەوەری دووەم: دامەزراندنی پارتی ڕەفاه و ڕۆڵی سیاسی لە تورکیا

دەرکردنی بڕیاری یاسای تایبەت بە کاری پارتە سیاسییەکان لە دوای کودەتای ساڵی(١٩٨٠)و گەڕانەوە بۆ باری ئاسایی، دەرفەتیدرایەوە بە سیاسییەکانی تورکیا هەنگاوی دامەزراندنی پارتی سیاسی بدەن. لەم چوارچێوەیەش ئەگەرچی(نەجمەددین ئەربەکان) مافی ئەنجامدانی کاری سیاسی نەبوو، بەڵام لە ڕێژ کاریگەری ئەوو لەسەر پاشماوەی(پارتی سەلامەی نیشتمانی) لەسەر دەستی پارێزەر(عەلی تورکان) لە ١٩ی تەممووزی ١٩٨٣(پارتی ڕەفاه) هاتە دامەزراندن[١].

بەهۆی تازە دامەزراندنی(پارتی ڕەفاه)و تەواونەبوونی ڕێکخستنەکانی، فریای هەڵبژاردنەکانی ساڵی(١٩٨٣) نەکەوت، بەڵام توانی لە ماوەیەکی کەم لە دواتر خۆی ڕێك بخاتو لە هەڵبژاردنە ناوخۆییەکانی ٢٥ی مایسی ١٩٨٤ ڕێژەی (٤.٤٪) دەنگەکانی بە دەست بێنێت، لەگەڵ هەر یەك لە سەرۆکایەتی شارەوانی(ئورفە)و(وان)، کەچی ئەنجامەکە بە بەراورد لەگەڵ پێشینەی سەرانی ئەو پارتە ڕێژەیەکی کەم بوو. لێرەشدا سەرچاوەکان ئەم کەم دەنگ هێنانە بۆ ئەوە دەبنەوە کە تاوەك ئەو دەمەش کاریگەری سیستەمی سەربازی هەر مابوو، کە لە کودەتاکەوە دەستیان گرتبوو بەسەر سەروەتو سامانی دارایی(پارتی سەلامەی نیشتمانی)، هەروەها ڕێگەیان لە کادیری سەرەکی وەك (ئەربەکان) گرتبوو کاری سیاسی ئەنجام بدات، ئەوە سەرەڕای ئەوەی(تورگوت ئۆزال)[٢] کە کاندیدی(پارتی سەلامەی نیشتمانی) بووو، لە هەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩٧٧ کشابوویەوەو(پارتی نیشتمانی دایك)ی[٣] دامەزراندبوو، توانی بوو سەرنجی پارێزگارەکانو ئیسلامییەکان بۆ خۆی ڕابکێشێت[٤].

(پارتی ڕەفاه) لە هەڵبژاردنەکانی شارەوانی ساڵی(١٩٨٦) ڕێژەی دەنگەکانی بەرزبوویەوە بۆ(٨٪)، هەروەها لە هەڵبژاردنەکانی پەرلەمانی ساڵی(١٩٨٧) ڕێژەی (٧.١٦٪) دەنگەکانی بە دەست هێنا، بەڵام لەبەر ئەوەی نەیتوانی ڕێژەی پێویست بەدەست بێنێت کە بریتی بوو لە(١٠٪) ئەوە هیچ ئەندامێکی نەچووە ناو پەرلەمانەوە. کەچی ئەم بارودۆخە کاریگەری نەکرد لەسەر چالاکییە سیاسییەکانی ئەم پارتە بۆ بەهێز بوونی پێگەی سیاسی خۆی، ئەگەر بزانیین لە هەڵبژاردنی شارەوانییەکانی ٢٦ مارتی ١٩٨٩ ڕێژەی دەنگەکانی بەرزبوویەوە

---

(١) د. ابراهيم خليل العلاف، نحن و تركيا، ص ٣٨٩؛ د. ادريس بووانو، المصدر السابق، ص٤٣.

(٢) تورگوت ئۆزال، لە ساڵی(١٩٢٧) لە مەلاتییە لە دایك بووە، ئەندازیارێکی بەناوبانگ بووەو لە زانکۆکانی ئەمریکا خوێندنی تەواو کردووە، لە ماوەی (١٩٨٣-١٩٨٩) بۆتە سەرۆك وەزیرانی تورکیاو ، لە (١٩٨٩-١٩٩٣)یش بە سەرۆك کۆمار، ناوبراو لە دوای ئەتاتورکەوە کاریگەری لەسەر سیاسەتی تورکیا هەبووە، بە شێوەیەك ماوەی نێوان(١٩٨٣-١٩٩٣) بە دەیەی ئۆزالیزم لە تورکیا دانراوە، لەبەر ئەوەی خەسڵەتی کەسایەتی کاریزمی وەکو ئەتاتورکی هەبووە. ئۆزال لە ١٧ی نیسانی ١٩٩٣ کۆچی دوایی کردووە. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: یاسین صالح حەمە، ڕۆڵی ئۆپۆزسیۆنی سیاسیو کاریگەری لەسەر هەندێ لە ڕژێمە سیاسییەکانی ڕۆژهەڵای ناڤین" توێژینەوەیەکی شیکاری بەراوردکاریە"، نامەی ماستەر، بڵاونەکراوە، پێشکەش بە ئەنجوومەنی کۆلێژی یاساو رامیاری زانکۆی سەلاحەددین/ هەولێر کراوە، هەولێر، ٢٠٠٩، ل ١٣٧.

(٣) پارتی نیشتمانی دایك، لە مایسی(١٩٨٣) بە سەرۆکایەتی(تورگوت ئۆزال)و کۆمەڵی لە هاوڕێیانی کە لە پۆستی حکومی دابوون هاتە دامەزراند، ئەمانە بە مەیلی ڕاستڕەوو ڕۆڵیان لە کودەتای ساڵی(١٩٨٠) ناسرابوون، بەرنامەی هەڵبژاردانی ئەم پارتە جەختی لەسەر کەرتی تایبەت وەك بنەمایەکی پەرەسەندی ئابووری تورکیاو دەستێوەرنەدانی لە چالاکییە بازرگانیو پیشەسازییەکانی وڵات دەکردەوە، لە پاڵ هاندانی بیرۆکەی بازاری ئازادو گەشەسەندنی ئابووری. لە ئاستی دەرەوەشدا بە لایەنگریو پاراستنی ئاستێکی بەرزی گرێدان بوون بە ئەمەریکاو ڕۆژئاوا. بیار مصطفى سيف الدين، کێشەی کورد لە پەیوەندییەکانی ئەمریکا- تورکیا، وەرگێڕانی: سەرمەد ئەحمەد، چاپی یەکەم، چاپخانەی هاوسەر، هەولێر، ٢٠٠٩، ل٣٩.

(٤) د. محمد عثمان عبدالله، المصدر السابق، ص١٩.

بۆ(٩.٨٪) و، لەگەڵ ئەوەشدا سەرۆکایەتی هەر یەك لە پارێزگاکانی(قونیە)،(سیواس)،(ئورفە)و(مەرعەش)و پازە شارەوانیشی بە دەست هێنا[١].

لەم ماوەیەشدا بە بەردەوامی لە کاتی بانگەی هەڵبژاردن،(ئەربەرکان) جەختی لەسەر ئەوە دەکردەوە، کە (پارتی نیشتمانی دایك)و (پارتی ڕێگای ڕاست)[٢] و، (پارتی گەلی کۆماری) پارتی یانەی ڕۆژئاواین، هەروەها ئاماژەی بۆ خراپەکارییەکانی(تورگوت ئۆزال) دەکردو تۆمەتی گەندەڵکاری دەستختە پاڵییەوە، ئەمەش هەموو لە پێناوی ئەوەبوو دەنگی ئیسلامییەکان بە دەست بهێنێتەوە[٣].

(پارتی ڕەفاه) بە هاوپەیمانییەتی لەگەڵ هەر یەك لە(پارتی بزووتنەوەی نەتەوەیی)و(پارتی چاکسازی دیموکراتی) چووە ناو هەڵبژاردنەکانی ساڵی(١٩٩١) یەکەوە، توانیان ڕێژەی(١٦.٩٪) دەنگەکان بە دەست بێنن، کە دەکاتە(٦٢) کورسی پەرلەمان، لەمەشدا (٣٨) کورسی بۆ (پارتی ڕەفاه) بوو[٤]. سەرچاوەکان هۆکاری سەرکەوتنی (پارتی ڕەفاه) لە هەڵبژاردنەکان دەبنەوە بۆ ئەو بانگەشە هەڵبژاردنەی کە وەکو شێوازێکی تازەو دوور لە شێوازە کۆنەکان کە پارتەکانی دیکە لەسەر ڕۆیشتوون لەوەدا دەبینین هەوڵی داوە بە زمانێکی نوێ لەگەڵ دەنگدەر بدوێ‌و، سەرنجی هەموو توێژەکان بۆخۆی ڕابکێشێت، پەنجە لەسەر کەم‌و کورتییەکان دابنێت‌و چارەسەریان بۆ بدۆزێتەوە. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەشەوە هەوڵی داوە سەرنجی ئافرەتان بەلای خۆیدا ڕابکشێت، لە ڕێگای بڵاوکردنەوەی وێنەی بانگەشەی هەڵبژاردنەکان کە پێشانی وێنەی ئافرەتی مودەشی لە خۆ گرتووە[٥].

سەرکەوتنی گەورەی(پارتی ڕەفاه) لە هەڵبژاردنی شارەوانییەکان بوو لە ساڵی(١٩٩٤)، کاتێك ڕێژەی(١٩.٧٪) دەنگی بەدەست هێناو، سەرکەوتوو بوو لە هەر دوو پارێزگای(ئەستەنبوول)و(ئەنقەرە). بەمەش عیلمانییەکانی تورکیای تووشی سەرسورمان‌و شۆك کرد، چونکە بەم ئەنجامە(پارتی ڕەفاه) دەستی گرت بەسەر سەرۆکایەتی(٢٨) ئەنجوومەنی شارەوانی. لێرەشدا شێوازی بانگەی هەڵبژاردن کە(پارتی ڕەفاه) پەیڕەوی کرد، بە تایبەت بڵاوکردنەوەی فۆرم‌و توێژینەوە لە بیروڕای خەڵك بۆ داهاتووی وڵات، لەگەڵ دەست نیشان کردنی کەم‌وکورتی پارتەکانی دیکەو، ئەم بەرنامە ڕێژییەی هەیبوو بۆ داهاتووی وڵات کاریگەری زۆری هەبوو لەم سەرکەوتنەدا. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەشەوە هۆکاری ئەم سەرکەوتنە بە پلەی یەکەم دەگەڕێتەوە بۆ کەرت بوونی پارت‌و ڕێکخراوە سیاسییە ڕاسترەو چەپرەوەکان، لەگەڵ زیاد بوونی هەستی ئاینی دوای شەڕی کەنداوی دووەم‌و، هەڵوەشانەوەی یەکێتی سۆڤییەت‌و، ڕووداوەکانی بۆسنە کە عیلمانییەکانی تورکیا کەوتبوونە بەرگری کردنی، لەگەڵ چارەسەرکردنی کێشەی کورد کە پارتی(ڕەفاه) بانگەشەی بۆ دەکرد بووە هۆکاری ئەوەی دەنگی زۆر کوردەکان بۆ(ڕەفاه)بێت[٦].

---

(١) د. ادریس بووانو، المصدر السابق، ص٤٤.

(٢) پارتی ڕێگای ڕاست، لە ٢٣ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٨٣ لەسەر پێشینەی(پارتی داد) هاتە دامەزراندن‌و بە پارتێکی(میانڕەو) ناسراوە. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: د.ابراهیم خلیل واخرون، ترکیا المعاصرة، ص١٨٨.

(٣) د. محمد عثمان عبدالله، المصدر السابق، ص٢٠.

(٤) محەمەد نورەدین، سەرچاوەی پێشوو، ل٩٣.

(٥) د. محمد عثمان عبدالله، المصدر السابق، ص٢٠.

(٦) د. ادریس بووانو، المصدر السابق، ص٤٤؛ محەمەد نورەدین، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٦، ٨١.

لە ئەنجامی ئەم هەڵبژاردنە(نەجمەددین ئەربەکان) لە دوای وتاری ڕۆژی هەینی لە گۆڕەپانی مزگەوتی (ئەیوب سوڵتان) لەبەردەم نزیکەی دە هەزار کەس لە هەوادارانی پارتەکەی ڕایگەیاند، سێیەکی دەسەڵاتیان بە دەست هێناوەو، هەوڵدەدەن لە ماوەیەکی کەمدا دەسەڵاتی ناوەندی دەستبەر بکەن، بەمەرجێ لە ڕێگای ئاشتیو ئارامییەوە بێت(١).

تورکیا لە هەڵبژاردنەکانی پەرلەمانی ٢٥ کانوونی یەکەمی ١٩٩٥ نزیکەوتەوەو،(پارتی ڕەفاه) توانی بە جیاواز لە ڕێژەی هەڵبژاردانەکانی پێشوو،(٢١.٣٪) دەنگەکان بە دەست بێنێتو، بەمەش بوو بە یەکەمی هەڵبژاردنەکەو(١٥٨) کورسی پەرلەمان بەرکەوت. لێرەشدا چاودێرانی بارودۆخەکە سەرکەوتنی(پارتی ڕەفاه) بۆ چەند فاکتەرێك دەگێڕنەوە:

١- سوود وەرگرتنی(پارتی ڕەفاه) لە جولانەوەی هاتنی دانیشتوانی ناوخۆ لە باشووری ڕۆژهەڵات بە تایبەت ناوچە هەژارەکان بۆ بەشی باکووری ڕۆژئاوا بە پلەی یەکەم، بەمەش(ڕەفاه) سەرکەوتو بوو لە پەیوەندی کردن پیانو ڕاکێشانیان بەلای خۆیدا، هەروەها(ڕەفاه) سوودی بینی لە مەسەلەی ئایین کە فاکتەری یەکێتی ژیانی، ڕۆشنبیری، کۆمەڵایەتیو ئەخلاقییە کە ناسنامەی زۆر لە تورکەکان یەك دەخاتو لایەنگیرانیان بۆی هەیە(٢).

٢- لاوازی بیری چەپی تا هەڵوەشانەوە دوای کودەتای ساڵی(١٩٨٠) دروست بوونی بۆشایی سیاسی، لەگەڵ ئەو بیرە رادیکالیانەی کە داوای یەکسانیو دادپەروەری هاوشێوەی ڕۆژئاوای دەکرد، بە تایبەت دوای ڕووخانی یەکێتی سۆڤییەتو کۆتایی هاتنی جەنگی سارد. بەمەش (ڕەفاه) بووە جێگرەوەی ئەو بیرۆکەیە بە بانگەشەکانی(٣).

٣- گەشەسەندی لایەنی ئیسلامی لە تورکیا، ئەویش بە هۆی سیاسیەتی لیبرالیانەی دەسەڵات کە سیستەم لە ژیانی سیاسی، کۆمەڵایەتیو ئابووری هێنابووە ئاراوە، کاتێك ڕێگای دابوو بە بزووتنەوەی ئیسلامییەکان بڵاوبنەوەو کەشو هەوایەکی ڕۆشنبیری ئیسلامی فراوان لە ناو خەڵك دروست بکەن.

٤- ئەو هەنگاوو کارو چالاکییانەی کە(ڕەفاه) پێشکەشی کردن لەم شارەوانییانەی کە هەڵبژاردنەکانی ساڵی (١٩٩٤) بە دەستی هێنابوون، کە تیایدا بە خزمەتی چاكو بە دەست پاك لە ناو خەڵك ناویان دەرکرد بوو، هەروەها هەموو ئەم کەمو کورتیو وەرگرتنی بەرتیلو گەندەڵیانەی بەر لە خۆیان دەرخستبوو.

٥- دابەش بوونی ڕاستڕەوەکانی(پارتی داد) بۆ هەر یەك لە(پارتی نیشتمانی دایك) بە سەرۆکایەتی(تورگوت ئۆزال)و، (پارتی ڕێگای ڕاست) بەسەرۆکایەتی(سلێمان دیمیریل) (٤)، هەروەها دابەش بوونی(پارتی گەلی

---

(١) د. ادریس بووانو، المصدر السابق، ص٤٥.

(٢) محەمەد نورەدین، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٦، ٨٤.

(٣) د. نەوال عەبدولجەبار سوڵتان، سەرچاوەی پێشوو، ل٩٩ ؛ گراهام فۆللەرو ئەوانی تر، جیۆپۆلەتیکی نوێی تورکیا"ئاسیای ناوەند، وبەلقان، کورد"، وەرگێڕانی، عەتا قەرەداخی، چاپخانەی ڕوون، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل ٥٦.

(٤) سلێمان دیمیرل، ساڵی(١٩٢٤) لە بنەماڵەیەکی بیرۆقراتی لە دایك بووە، بۆیە بزنزمان بووە بەر لەوەی سیاسیی بێت. ناوبراو شەش جار بۆتە سەرۆك وەزیران لە تورکیا لە ماوەی نێوان(١٩٦٥– ١٩٨٠). دواتریش لە کاری سیاسی لە تورکیا تا ساڵی ٢٠٠٠ بەردەوام بووە. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: www.cankaya.gov.tr/eng_html/demirel.html.

کۆماری) بۆ (پارتی چەپی دیموکرات) [١] بە سەرۆکایەتی(بولند ئەجەوید)و، (پارتی گەلی کۆماری) بە سەرۆکایەتی(دەنیز بایکال)[٢].

٦- پەیڕەوکردنی ئەو هەڵمەتە هەڵبژاردنەی بە هێزەی(پارتی ڕەفاه)، کە بریتی بوو لە زمانێکی نەرمی گفتوگۆکردن، ئەوە سەرەڕای ئەوەی بۆ یەکەمین جار ئافرەتانی ئەو پارتە هاتنە ناو بانگەشی هەڵبژاردنەکانو بەردەوام لەم ماوەیەدا سەردانی ناوچە جیاوازەکانیان دەکرد بە تایبەت شوێنی کۆبوونەوەی ئافرەتان[٣].

٧- بەدەست هێنانی بڕێکی زۆر لە پارەمەتی لە لایەن هەریەك لە ئێرانو سعودیا وە، کە هەر لە زووەکەوە پارمەتی زۆریان پێشکەش بە بزووتنەوەی ئیسلامییەکان بە گشتیو پارتی(ڕەفاه) بە تایبەتی لە تورکیا داوە[٤].

شیاوی باسە، لەگەڵ ئەو سەرکەوتنە لە هەڵبژاردنەکاندا، تا ماوەیەك لە تورکیا هەوڵی ئەوەدرا،(پارتی ڕەفاه) لە دامەزراندنی حکومەت دووربخەنەوە، بەڵام دوای ئەوەی هاوپەیمانییەتەکەی(تانسۆ جیللەر)[٥]و(مەسعود یەلمان)[٦] سەرکەوتوو نەبوو. لە ٧ی حوزەیرانی ١٩٩٦ داوا لە(نەجمەددین ئەربەکان) کرا حکومەت پێك بێنێت، ناوبراویش بە هاوبەشی لەگەڵ(پارتی ڕێگای ڕاست) لە ٢٩ی حوزەیرانی ١٩٩٦ کابینەی حکومەتی ڕاگەیاند، بەمەش یەکەمین سەرۆکی پارتێکی ئیسلامی بوو کە سەرۆکایەتی حکومەت لە تورکیا وەربگرێت[٧].

---

(١) پارتی چەپی دیموکرات، ئەم پارتە لە تشرینی دووەمی ١٩٨٥ لەسەر دەستی(ئیسماعیل یەدین ئۆغلۆ) پارێزگاری بانکی ناوەندەی لە سەردەمی حوکمڕانی(بولند ئەجەوید) هاتە دامەزراندن، لە سەرکردەکانی ئەو پارتە(شریهان) خان خێزانی(ئەجەوید) بوو. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: د.ابراهيم خليل واخرون، تركيا المعاصرة، ص١٨٩.

(٢) دەنیز بایکال، بنەچەی بۆ ناوچەی کریت دەگەڕێتەوەو، لە ساڵی(١٩٥٩) کۆلێژی یاسای زانکۆی ئەنقەرەی تەواو کردووە، دواتر چۆتە هەمان زانکۆو ساڵی(١٩٦٣) بڕوانامەی دوکتۆرای وەرگرتووە، ناوبراو بەشداری کاری سیاسی کردووەو ڕۆڵی کارای بینیوە بە تایبەت لە ڕیزی(پارتی گەلی کۆماری). بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە:

www.haberler.com/deniz-baykal/biyorafisi.

(٣) حەمید بۆزئەرسلان، سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٥.

(٤) محەمەد نورەدین، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٦.

(٥) تاسنۆ جیللەر، لە ساڵی ٢٣ تشرینی یەکەمی ١٩٤٦ لە ئەستەنبوول لە دایك بووو دەرچووی زانکۆی پسفۆرە، هەروەها لە هەمان زانکۆ مامۆستای ئابووری بووە، ناوبراو لە ساڵی(١٩٩٠) هاتە ناو کاری سیاسیو دواتر بوو بە سەرۆکی(پارتی نیشتمانی دایك)،(جیبیلەر) یەکەمین ئافرەت بوو پۆستی سەرۆك وەزیرانی وەرگرت لە نێوان ساڵانی(١٩٩٣-١٩٩٥)، بەڵام چوونی بۆ ناو هاوپەیمانییەتی لەگەڵ حکومەتی(ئەربەکان) بووە سەرەتای کۆتایی ژیانی سیاسی ئەم ئافرەتە. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: د. حنا عزو بهنان، تانسو تشيلر و موقفها من مشكلات تركيا الداخلية ١٩٩١- ١٩٩٧، مركز الدراسات الاقليمية، جامعة الموصل. حصل على انترنيت(www.google.com).

(٦) مەسعود یەلماز، ساڵی(١٩٤٧) لە ئەستەنبوول لە دایك بووە، خوێندنی دواناوەندی لە هەمان شار تەواو کردووە. ساڵی(١٩٧١) بەشی داراییو ئابووری لە کۆلێژی زانستی سیاسی تەواو کردووە، بۆ خوێندنی باڵا چۆتە ئەڵمانیاو(١٩٧٢ – ١٩٧٤) خوێندنی تەواو کردووە، پاشان هاتۆتەوەو لە کۆلێژی زانستە کۆمەڵایەتییەکان خزمەتی کردووە. ساڵی(١٩٨٣) دەستی هەبوو لە دامەزراندنی(پارتی نیشتمانی دایك)و بە جێگری سەرۆکی ئەم پارتە هەڵبژێردراوەو لە وێوە ڕۆڵی کارای بینیوە لە سەر شانۆی سیاسی تورکیا. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە:

www.mesutyilmaz.gen.tr.

(٧) د. احمد الموصللي، المصد السابق، ص٢٧٠.

له دوای دامەزراندنی حکومەت، (ئەربەکان) پابەندی خۆی بۆ سیستەمی عیلمانی وڵاتەکەی دەبڕی‌و، تەنانەت هیچ ناکۆکییەکی ئەو تۆشی پەیدا نەکردووە بەرانبەر بە پەیوەندییە ستراتیژییەکەی نێوان تورکیا و ئیسرائیل، بگرە زۆر جار خۆی بێ دەنگ کرد بوو لە ئاست داخستنی خوێندنگا ئایینییەکان‌و قەدەغەکردنی لەچك لەسەر کرد بۆ خوێندکارانی کچ لە زانکۆکان، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا سیستەمی عیلمانی، بە تایبەتی سوپا قبوڵی ئەوەیان نەبوو ئەم پارتە بەردەوام بێت لە بەڕێوەبردنی وڵات، چونکە نەك هەر لەسەر ئاستی ناوخۆ، بەڵکو لەسەر ئاستی سیاسەتی دەرەوەشدا(ئەربەکان) بەرنامەیەکی جیاوازی هەبوو، کە بە ئاشکرا ڕایگەیاند بایەخێکی تایبەتی بە مەسەلەی هاوکاری سێ قۆڵی سوریا، ئێران‌و تورکیا دەدات، بە تایبەت لە بواری هەڵوێست بەرانبەر بە کێشەی عیراق، هەروەها ئەوەشی ڕاگەیاند کە ئامانجی سەرەکی(پارتی ڕەفاه) ئەوەیە پەیوەندییەکانی تورکیا لەگەڵ دەوڵەتە ئیسلامییەکان بە گشتی‌و دەوڵەتە دراوسێکانی بە تایبەتی خۆش بکات. لەم پێناوەشدا سەردانی هەریەك سوریا‌و ئێرانی کرد‌و چەندین پەیمانی ئابووری‌و بازرگانی لەگەڵدا بەستن[1]. لێرەشدا دەزگای سەربازی نەك هەر مەترسی لە سیاسەتی دەرەوەی (ئەبەرکان) هەبوو، بەڵکو لەوەش دەترسا لە دواجار تەگەرە بخاتە بەردەم ڕەوتی عیلمانییەت لە ناوەوەی وڵات، بۆیە زۆری نەبرد لە ژێر فشاری ڕاستەوخۆی دەزگای سوپا،(ئەربەکان) ناچار کرا لە ٢٧ی شوباتی ١٩٩٧ دەست لە کار بکێشێتەوە[2]. دواتریش هەر بەوەندە نەوەستان لە ٢١ شوباتی ١٩٩٨ بڕیاری هەڵوەشانەوەی(حزبی ڕەفاه) لە لایەن دادگای دەستوورییەوە درا، بە بیانووی ئەوەی مەترسی لەسەر سروشتی عیلمانییەت هەیە لە وڵاتدا[3]. وڵاتدا[3].

---

(١) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: محمد نورالدین، ترکیا الجمهوریة الحائرة، الطبعة الاولی، بیروت، ١٩٩٨، ص ٩٣ ومابعدها.

(٢) فەرۆز ئەحمەد، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٣٤- ٣٤٠؛ حەمید بۆزئەرسلان، سەرچاوەی پێشوو، ل١٢٨.

(٣) د. نەوال عەبدولجەبار سوڵتان، سەرچاوەی پێشوو ، ل٩٩ بەدواوە؛ سامی شۆڕش، تورکیا‌و ئەوروپا.. کورد لەو بازنەیەدا، چاپخانەی خانی، دهۆك، ٢٠٠٧.ل ٦٤-٦٥.

ئه نجام

لە دووتۆیی ئەم توێژینەوەیە دەتوانرێت ئەم خاڵانەی بووترێ:

١- لەگەڵ دامەزراندنی تورکیا نوێ لەسەر دەستی(مستەفا کەمال)و، هەنگاوەکانی بۆ چاکسازی، گورزێکی توند لە ئیسلام وەشێنراوە، بەڵام مێژووی تورکیا دوای دەسەڵاتی ئەو، ئەوە دەردەخات کە لە لایەن دەسەڵاتەوە ئەمسەرو ئەوسەرێك لەگەڵ تەوژمە ئیسلامییەکاندا کراوە، جارێك بە کرانەوە، بە تایبەت لەسەردەمی(عەدنان مەندەریس) لە پەنجاکانو، (تورگوت ئۆزال) لە هەشتاکان، جارێکی دیکەش تەنگەتاو کردنو ڕاوەدونان.

٢- پارتی(ڕەفاه) لە بەرنامەو کردەوەو پەیمانەکانیدا پتر بەرجەستەی ئیسلامی سیاسی کردووە نەك ئیسلامێکی ئسوولی لە چەشنی بەرەی(ئیسلامی ڕزگاریخوازی لە جەزائیر) یان بزووتنەوە ئیسلامییەکانی(میسر)، یان(حیزبوڵڵای) لوبنان.

٣- پارتی(ڕەفاه) لە سەرەتای دامەزراندنییەوە بەردەوام توانیوییەتی گەشە بە بەرنامەکانی بدات، لەم چواچێوەشدا هەنگاو لە دوای هەنگاو سەرکەوتنو دەنگی زیاتری لە هەڵبژاردنەکان بە دەست هێناوە، کە ئەوەش نیشانەی دواکەوتووی بەرنامەی پارتەکانی دیکەی سەر گۆڕەپانی سیاسی تورکیا بووە بە بەراورد لەگەڵ پارتی(ڕەفاه)دا.

٤- دامەزراندنی حکومەت لە ٢٩ی حوزەیرانی ١٩٩٦ بە سەرۆکایەتی کەسێکی ئیماندارو بانگەشەکاری ئیسلامی لە تەك ئافرەتێکی سفووری وەك(تانسو جیللەر)، دیمەنێك بوو کە قۆناغێکی نوێ لە مێژووی تازەی حوکمڕانی لە تورکیا هێنایە ئاراوە، کە نەك لە پێش ئەو سەردەمە، بەڵکو دوای ئەو سەردەمەش تورکیا بە خۆیەوەی نەبینی.

٥- ئەگەرچی پارتی(ڕەفاه) لە ڕێی دیموکراسیو بە حەزی گەلو پشگیری خەڵك هاتە سەر دەسەڵات، بەڵام هەر لەگەڵ ئەوەی علمانییەکانو دەزگای سەربازی هەستیان بەوە کرد بەرژەوەندییەکانیان کەوتۆتە بەر مەترسییەوە بێ دوو دڵیو یەکڕاست پاڵەپەستۆیان خستە سەر دەسەڵاتی ئەو پارتەو ناچاریان کرد لە حکومەت دەست لە کار بکێشێتەوە، بەمەش بە شێوەیەکی جیاوازتر لە پێشوو دەزگای سەربازی کودەتاییەکی دیکەی ئەنجامداو، ئەم کودەتاییەشی خستە ڕێزی کودەتاییەکانی دیکەی مێژووی نوێ تورکیایەوە.

لیستی سەرچاوەکان

کتێب

یەکەم: بە زمانی کوردی

بیار مصطفى سيف الدين، کێشەی کورد لە پەیوەندییەکانی ئەمریکا– ترکیا، وەرگێڕانی: سەرمەد ئەحمەد، چاپی یەکەم، چاپخانەی هاوسەر، هەولێر، ٢٠٠٩.

حەمید بۆزئەرسلان، مێژووی تورکیای هاوچەرخ، وەرگێڕانی: نەجاتی عەبدوڵڵا، چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٩.

سامی شۆڕش، تورکیاو ئەوروپا.. کورد لەو بازنەیەدا، چاپخانەی خانی، دهۆك، ٢٠٠٧.

سپێنسەر پز بویەرو براین کاتولیس، هاوپەیمانێتییە فەرامۆشکراوەکە" نوێکردنەوەی پێوەندییەکانی ئەمریکا– تورکیا بۆ دەمەوەهاتنی تەحەدییاتەکانی سەدەی بیستو یەکەم"، وەرگێڕانی: ئاسۆ کەریم، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی(دهۆك)، ٢٠٠٩.

فەرۆز ئەحمەدو چەند نوسەرێکی تر، تورکیای نەبەرد لەپێناوی مانەوەدا، سلێمانی، ٢٠٠٦.

گراهام فۆللەرو ئەوانی تر، جیۆپۆلەتیکی نوێی تورکیا"ئاسیای ناوەند، وبەلقان، کورد، وەرگێڕانی، عەتا قەرەداخی، چاپخانەی ڕوون، سلێمانی، ٢٠٠٦.

محەمەد نورەدین، تورکیا لەسەردەمی گۆڕاندا، وەرگێڕانی: ئازاد بەرزنجی، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، سلێمانی،١٩٩٧.

دووەم: بە زمانی عەرەبی

د. ابراهيم خليل احمد واخرون، تركيا المعاصرة، مركز الدراسات التركية، جامعة الموصل، ١٩٨٧.

د. ابراهيم خليل احمد و د. خليل علي مراد، ايران و تركيا دراسة في التاريخ الحديث والمعاصر، دار الكتب للطبعة والنشر، الموصل، ١٩٩٢.

د. ابراهيم خليل العلاف، نحن و تركيا دراسات و البحوث، الطبعة الاولى، مركز الدراسات الاقليمية، جامعة الموصل، ٢٠٠٨.

د. احمد الموصللي، موسوعة الحركات الاسلامية في الوطن العربي وايران وتركيا، الطبعة الاولى، بيروت، ٢٠٠٤.

د. جرجيس حسن، تركيا في الاستراتيجية الاميركية بعد سقوط الشاه، الطبعة الاولى، دون مكان طبع، ١٩٩٠.

فيروز احمد، صنع تركيا الحديثة، ترجمة: د. سلمان داود الواسطي و د. حمدي حميد الدوري، المطبعة العربية، بغداد، ٢٠٠٠.

مصطفى محمد الطحان، حزب العدالة و التنمية في تركيا رؤية في الداخل.(حصل على انترنيت www.google.com).

محمد نورالدين، تركيا الجمهورية الحائرة، الطبعة الاولى، بيروت، ١٩٩٨.

ياسر احمد حسن، تركيا البحث عن المستقبل، الطبعة الاولى، الدار المصرية اللبنانية، ٢٠٠٦.

نامەی زانکۆیی بڵاونەکراوە

یاسین صالح حەمە، ڕۆڵی ئۆپۆزسیۆنی سیاسیو کاریگەری لەسەر هەندێ لە ڕژێمە سیاسییەکانی ڕۆژهەڵاتی ناڤین" توێژینەوەیەکی شیکاری بەراوردکاریە"، نامەی ماستەر، بڵاونەکراوە، پێشکەش بە ئەنجوومەنی کۆلێژی یاساو رامیاری زانکۆی سەلاحەددین/ هەولێر کراوە، هەولێر، ٢٠٠٩.

گۆڤار بە زمانی کوردی

ئیبراهیم خەلیل ئەلعەلاف، نەتەوایەتی لە جیاتی خەلافەت عەلمانییەت لە ڕووبەڕووبوونەوەی ئایینداً، وەرگێڕانی: کوردۆ کۆیی، گۆڤاری دۆسێی تورکیا، ژمارە(٦)، سلێمانی، ئابی ٢٠٠٧.

باران کایا، کودەتا سەربازییەکان ٥٠ ساڵ تورکیایان بەرەو دواوە برد، گۆڤاری دۆسێی تورکیا، ژمارە(٢) سلێمانی، ئەیلولی ٢٠٠٥.

د. نەوال عەبدولجەبار سوڵتان، ئایندەی ڕوبەڕوبونەوەی عیلمانیەت و ئیسلام لە تورکیا، گۆڤاری سەنتەری لێکۆلینەوەی ستراتیجی، ژمارە(٥٢)، سلێمانی، ئابی ٢٠٠٧.

گۆڤار بە زمانی عەرەبی

د. ادريس بووانو، الاسلاميون الجدد في تركيا، البدايات والمكونات، التحولات والمعادلات، مركز الكاشف للمتابعة و الدراسات الاستريتيجية، القسم الثالث، كانون الاول، ٢٠١٠.

د. حنا عزو بهنان، تانسو تشيلر و موقفها من مشكلات تركيا الداخلية ١٩٩١– ١٩٩٧، مركز الدراسات الاقليمية، جامعة الموصل. حصل على انترنيت(**www.google.com**).

د. محمد عثمان عبدالله، الاسلاميون والسلطة في تركيا: التجربة الاربكانية نموذجاً، مركز الكاشف للمتابعة و الدراسات الاستريتيجية، القسم الثاني، كانون الاول، ٢٠١٠.

ڕۆژنامەکان

دیارترین پارت و ڕێکخراوە سیاسییەکانی تورکیا، وەرگێڕانی: هێمن جەمال عەساف، ڕۆژنامەی بزاو، ژمارە(٣٧)، هەولێر، ٢ی ئاداری ٢٠٠١.

ئینتەرنێت

Notes of Turkish political Thought. Michelangelo Guide 2006. www.fatih.edu.tr/mguid/PUB23/5.

Dr.Tükkaya ATAÖV. THE PRINCIPLES OF KEMALISM.(www.historteache.net/Gobalsudies / reading/Ataturk-biography.pdf.

www.cankaya.gov.tr/eng_html/demirel.html.

www.haberler.com/deniz-baykal/biyorafisi.

.www.mesutyilmaz.gen.tr

پاشکۆی ژمارە (١)

ڕێژەی ئەو دەنگانەی پێنج پارتی یەکەم لە هەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩٨٩ بە دەستیان هێناوە[1]

ناوی پارت	هەڵبژاردنی شارەوانییەکان١٩٨٩	هەڵبژاردنی نوێنەراتی١٩٩١	هەڵبژاردنی شارەوانییەکان١٩٩٢	هەڵبژاردنی نوێنەراتی١٩٩٥
ڕێگەی ڕاست	٢٥.١	٢٧.٠	٢١.٥٢	١٩.١٨
نیشتمانی دایك	٢١.٨	٢٤.٠	٢٠.٩٦	١٩.٦٥
گەلی کۆمەڵایەتی(گەلی کۆمار)	٢٨.٧	٢٠.٨	١٣.٤٩	١٠.١٧
چەپی دیموکرات	٩.٠	١٠.٨	٨.٨	١٤.٦٤
ڕەفاه	٩.٨	١٦.٩	١٩.٧	٢١.٣

(١) محەمەد نورەدین، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٠.

پاشکۆی ژماره(٢)

ئه نجامی هەڵبژاردنەکانی ١٩٩٥[١]

پارت	٪ دەنگەکان	ڕێژەی کورسی ئه نجوومەن
ڕەفاه	٢١.٣	١٥٨
نیشتمانی دایك(ڕاسترەوە)	١٩.٦٥	١٣٢
چه پی دیموکرات(چه پڕەو)	١٩.١٨	١٣٥
گەلی کۆماری(چه پرەو)	١٤.٦٤	٧٦
بزاڤی نەتەوەیی(ڕاسترەوە)	١٠.٧١	٤٩
دیموکراسی گەلی(کوردی)	٨.١٨	-
بزاڤی دیموکراسی(لیبرال)	٣.١٧	-
میللەت(ڕاستڕەو)	٠.٤٨	-
له دایکبوونی نوێ(ڕاستڕەو)	٠.٤٥	-
کرێکاران(چه پی مارکسی)	٠.٢٢	-
حزبی نوێ	٠.١٣	-
سەربەخۆکان	٠.٤٨	-

(١) محەمەد نورەدین، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٠.